

“Varför blev det så här?”

Om utemiljön på Herrgården från 60-talet och framåt

Hanna Smekal

Fakulteten för Landskapsplanering, trädgårds- och jordbruksvetenskap
Område Landskapsarkitektur, Sveriges Lantbruksuniversitet (SLU) Alnarp
Landskapsarkitekturprogrammet, 2011

SLU, Sveriges Lantbruksuniversitet
Fakulteten för Landskapsplanering, trädgårds- och jordbruksvetenskap
Område Landskapsarkitektur

Författare: Hanna Smekal

Titel (sve): "Varför blev det så här?" – om utemiljön på Herrgården från 60-talet och framåt

Titel (eng): Why did this happen? – about the outdoor environment in Herrgården from the 60's until today

Nyckelord (6-10 st): planering, integration, segregation, Rosengård, Malmö, möten, boendesegregation

Handledare (SLU/extern): Boel Persson, Område Landskapsarkitektur, SLU Alnarp

Examinator (SLU/extern): Eivor Bucht, Område Landskapsarkitektur, SLU Alnarp

Kurstitel: Kandidatexamensarbete i Landskapsplanering

Kurskod: EX0650

Omfattning (hp): 15 hp

Nivå och fördjupning: G2E

Serienamn: Självständigt arbete vid LTJ-fakulteten

Utgivningsort: Alnarp

Utgivningsår: 2011

Program/utbildning: Landskapsarkitektprogrammet

Framsidas bild:

Tidningsurklipp, okänd, Utställning Röda tråden, 2011. (Foto: Hanna Smekal, 2011-05-04)

Innehållsförteckning

Sammandrag

Abstract

Inledning	sid. 6
Frågeställning	7
Mål och syfte	7
Material och metod	8
Avgränsningar	
Figur 1	8
Varför byggdes Herrgården?	9
1930-talet: bondesamhället blir industrination	9
1945-1965: ekonomisk tillväxt och trångboddhet	10
1965-1974: miljonprogrammet planeras och byggs	12
Herrgårdens arkitektur	13
Herrgårdens utemiljö 1967	14
Figur 2	16
60-talet: nybyggeranda och trygghet	17
70-talet: sociala problem och isolering	18
1975-1986: miljöförbättring	20
1984: miljöförbättring på Herrgården	20
Figur 3	24
2000-talet: upprustning i samband med MKB's övertagande	25
2008: upprustning av Gehl och Grontmij	26
Figur 4	28
Gårdens utformning: offensiv design	29
Gårdens användning: defensiv design	29
Observation 2011-04-26 kl 9-11	30
Avslutande reflektioner	31
Källor och litteraturförteckning	33
Otryckta källor	33
Elektroniska källor	33
Tryckta källor	34

Sammandrag

Bostadsgården i Kvarteret Landsfiskalen 1, på Herrgården i Rosengård, Malmö anlades 1971 och har sedan gjorts om två gånger, 1984 samt 2008. Gården ligger i ett område byggt under miljonprogramsåren 1965 – 1974 och mycket av händelsutvecklingen i det här kvarteret är även typiskt för andra områden byggda under samma period.

Vid den ursprungliga anläggningen präglades formgivningen fullkomligt av den tidsmässiga och ekonomiska press man arbetade under då, för att komma tillrätta med den tidens bostadsbrist. Den gestaltning gården ändå fått speglar tidens estetiska ideal väl.

Knappt hade området byggts färdigt förrän man i Sverige började dela ut ekonomiska bidrag för att rusta upp utemiljön i miljonprogramsområdena, det så kallade Miljöförbättringsbidraget. Detta fanns till 1986 och bidrag delades ut till sammanlagt 1700 upprustningsprojekt. Under den här tiden rustades alltså även gården i Kvarteret Landsfiskalen upp, osäkert är dock om projektet fick ett så kallat miljöförbättringsbidrag eftersom gården då var privatägd. Men klart står att upprustningen även den här gången var ganska typisk för sin tid. Gårdens utformning arbetades fram av trädgårdsarkitekten tillsammans med de boende, och en mängd vegetation tillfördes, jämsides med en hel del andra tillägg, såsom en mer sammanhållen lektya och uteplatser för de boende i markplan.

Under de kommande tjugo åren gjorde det stora befolkningsantalet samt en del skadegörelse att slitaget på utemiljön blev omfattande, och 2006 när MKB köpte upp husen i kvarteren Landsfiskalen 1 och 2, stod det klart att ännu en omgestaltning av gården skulle behöva genomföras.

Den här gången anlät man Gehl architects från Danmark, vilka gjorde ett strategiprogram för hela Herrgården, vilket därefter resulterade i en design skapad av Grontmij AB, som anlades 2008. Dagens utformning skiljer sig markant mot den tidigare, och även mot den omgivande miljön och signalerar att man velat markera en nystart i och med de nya designen. De boende har fått vara med och påverka gårdens utformning och man har tagit stor fasta på att genom den nya designen komma tillrätta med de problem som tidigare uppstått.

Nyckelord: Rosengård; Herrgården; Miljonprogram; Planeringshistoria; Upprustning; Bostadsgårdar; MKB; Gehl architects

Abstract

The residential yard at Kvarteret Landsfiskalen 1, in the area Herrgården in Rosengård, Malmö was built in 1971 and has since then been reconstructed twice, in 1984 and 2008. The yard is found in an area which was built during the years 1965 – 1974, a period in which the Swedish government approved a decision to build one million homes, and much of the events in this particular yard is also typical for the process in many other areas built during the same period.

At the original construction the design of the yard was entirely incised by the pressure in time and finance, one was under at that time, in order to overcome the housing shortage. The design it has nevertheless been given, reflects the esthetic ideals of that time well.

The building of the area was barely finished when the Swedish authorities started handing out grants in order to support the rearmament of the outdoor environment in the areas built during the so called "million program". This grant was available until 1986 and altogether 1700 projects were conducted. The yard at Kvarteret Landsfiskalen was also reconstructed during this time, although it is somewhat unclear whether this was part of the public grants since the yard was privately owned at this time. But what stands clear is that also the rearmament was quite typical for its time. The design of the yard was carried out alongside the residents of that time, and a variety of vegetation was added, along with a great many other supplements, such as a more cohesive playarea and patios for the residents at the ground floor.

During the next twenty years, the large population in the area together with some vandalism contributed to an extensive wearing of the outdoor environment, and when the buildings around the Kvarteret Landsfiskalen 1 and 2 were bought by the municipal housing corporation, MKB in 2006 it became clear that the carrying through of yet another reconstruction of the yard was necessary.

This time the Danish firm Gehl architects were consulted, and they presented a strategy program for the whole neighborhood of Herrgården, which later resulted in a design created by the Swedish company Grontmij AB, which was constructed during 2008. This design differs remarkably from the former one, such as from the immediate surroundings, and is a clear signal that a new beginning is wanted through the new design. The residents have also been a part of the process this time, and a careful note of overcoming past problems through the new design has been taken.

Keywords: Rosengård; Herrgården; Million program; Planning History; Rearmament; Housing estate; MKB; Gehl architects

Inledning

I årskurs 2 skrev jag en essä om space syntax, och hur den fysiska miljön kan påverka segregation respektive integration. Detta är något jag finner av yttersta vikt för landskapsarkitekturen att ta ställning till, samt något jag själv tycker är väldigt intressant. Senare under läsåret hade vi en övning på plats i Herrgården, ett av Rosengårds delområden. Området hade just rustats upp och vi spenderade dagen med att försöka förstå den nya utformning gårdarna hade fått. Vi fick höra att man arbetat tillsammans med de boende och det blev presenterat för oss som ett nytt och lite häftigt projekt ute i förorten. Jag upplevde designen som väldigt självmedveten. Detta var inte gjort för att smälta in, utan snarare som en stark markering. Jag undrade vad som låg bakom och varför gårdarna kommit att se ut just så här. Dessutom ansåg jag detta område intressant eftersom det är så nyligen omgjort, vilket ger en möjlighet att diskutera hur miljonprogrammets utemiljö betraktas idag, och därför ger en bättre möjlighet att reflektera över utvecklingen i framtiden.

Herrgården är beläget i stadsdelen Rosengårds sydöstra hörn. Bostadsområdet är cirka en kilometer i diameter från norr till syd, och från väst till öst.

Bebyggelsen är organiserad i ett rätvinkligt mönster där mellanrummen mellan husen bildar tydligt avgränsade bostadsgårdar. Området ritades 1967 för ”byggherren” BGB av Arkitektkontoret för Rosengård SÖ Malmö genom Thorsten Roos och Svenivar Ekstrand och utemiljön ritades 1967 av trädgårdsarkitekt Walter Kohl.

På 80-talet deltog området i ett miljöförbättringsprojekt och gårdarna gavs 1984 en ny gestaltning av trädgårdsarkitekt Lennart Trulsson.

2006 använde kommunen sin förköpsrätt och köpte 6 av områdets fastigheter. Malmös kommunala bostadsbolag stod nu som ägare och gårdarna fick återigen en ny gestaltning. Denna gång bjöds Gehl architects in från Köpenhamn och man gjorde en områdesanalys där lösningar på problem och visioner framlades varefter Grontmij projekterade den slutliga utformningen.

Det bor cirka 22 000 personer i Rosengård, varav nästan 5000 personer bor i Herrgården, fördelat på 1293 hushåll. Herrgårdens befolkning har nästintill 100 procent utländsk bakgrund. Här finns också lägst förvärvsfrekvens och högst andel socialbidragsberoende. (Malmö stad [online] 2011)

Kvarteret Landsfiskalen 1 ligger längst norrut av bostadskvarteren i Herrgården. Kvarteret Landsfiskalen 2 ägs precis som den föregående av MKB, medan resten av området ägs av Acta samt förvaltas av Newsec.

Ända sedan anläggningen på 60- och 70-talet har utemiljön i miljonprogrammen varit omdiskuterad. Många områden har rustats upp, och frågan är hur upprustningen fallit ut för användarna. Hur kom det sig att utemiljön blev som den blev på 60-talet? Och hur kom gården att gestaltas som den gjordes när gården upprustades på 80-talet och sen ännu en gång på 00-talet? Har några lärdomar kunnat dras genom åren?

Frågeställning

Varför och hur blev utemiljön som den blev på Herrgården?

Mål och syfte

Målet med uppsatsen är en historisk beskrivning av hur utemiljön i Herrgården tillkommit samt upprustats. Detta ställs i relation till tidens tankar och ideal.

Syftet med uppsatsen är att genom denna sammanfattning av dåtid och nutid visa på hur tankar och ideal avspeglar sig i arkitekturen. En bakomliggande fråga är hur planerarnas syn på de tänkta användarna påverkar gestaltningen, samt hur samma gestaltning påverkar de människor som sedan använder sig av platsen. Detta ger en viss förståelse för orsak och verkan när det gäller förändring av utemiljön på dessa bostadsgårdar. Utifrån detta är alltså ett mer långtgående syfte att det ska kunna fungera som exempel vid upprustning av andra områden och som underlag vid diskussionen kring hur man förvaltar befintliga bostadsmiljöer.

Material och metod

Studien är kvalitativ och bygger på litteraturstudier, arkivsökning, platsobservationer samt tre intervjuer. För att kunna svara på min frågeställning utgår jag från litteratur som beskriver miljonprogrammets bakgrund, historia och nutida situation. Litteraturen består av vetenskapliga arbeten, såsom avhandlingar, samt kandidat- och masteruppsatser. Dessutom har jag studerat litteratur som beskriver den upprustning som skett i dessa områden. Det har varit viktigt att finna litteratur som utgår från Herrgården. Särskilt kan här nämnas Per-Markku Ristilammis avhandling Rosengård och den svarta poesin (Ristilammi 1994), men även Bostadsmiljöer i Malmö: inventering, Del 3, 1965-1075, (Tykesson, 2002) och arkivdokument såsom ritningar över platsen från Malmös stadsarkiv. En viktig källa har varit de intervjuer jag genomfört med Magnus Ohlsson som arbetar som förvaltare på Herrgården, samt Lennart Trulsson som ritade om gården 1984, och Walter Kohl som står för den ursprungliga gestaltningen från 1967.

Analysen grundar sig i fallstudien samt platsobservationen, men även litteraturen står som grund för tolkningen av den information som samlas in.

Avgränsningar

I uppsatsen rör jag mig mellan en större och mindre skala. Det största greppet är Sverige, och samhällseliga förändringar, samt arkitekturströmningar. Sedan inriktar jag mig på miljonprogrammet, och Rosengård. Min fallstudie, den plats jag valt är Kvarteret Landsfiskalen 1, som är ett kvarter i området Herrgåden. Jag har avgränsat mig på detta sätt för att kunna visa så tydligt som möjligt hur en plats utvecklas genom tiden.

Vad gäller de historiska skeendena finns många källor och utrymmet för egna reflektionen är begränsad, då mitt fokus varit att enbart beskriva detta skeende. Något mer komplicerat blir det i resonemanget kring modernitet som Ristilampi för i sin avhandling. Jag anser det relevant, och intressant, men har inte haft tid att sätta mig in ytterligare i tankarna kring det, och använder alltså i princip enbart honom som referens när jag hänvisar till den dröm om nya moderna tider han menar att människor bar på under mitten av 1900-talet. Dessutom refereras det till en del äldre publikationer i den litteratur jag läst om miljöförbättring. I en del av dessa fall har jag inte haft tid att gå tillbaka till grundkällan, utan fått förlita mig på att den är korrekt återgiven.

Gällande tidssamband kan noteras att det är möjligt att de intervjuvar jag fått kring hur det var under 60- och 80-talet kan ha färgats av tidens gång. Vad gäller tendensfrågan kan noteras att de jag intervjuat inte är opartiska, utan alla har varit med och arbetat fram de tre olika gårdsgestaltningarna. Tidigare under arbetets gång var jag intresserad av att göra en enkätundersökning bland de boende, men jag valde att avgränsa mig till planerarnas perspektiv, då jag anser att det annars hade blivit för omfattande i både tid och utrymme.

Rosengård

Figur 1.

Varför byggdes Herrgården?

Upprinnelsen till miljonprogrammets uppkomst återfinns redan på 30-talet. Malmö var på den här tiden en stad med ett flertal större industrier vilka gav en relativt stabil ekonomi, men det var fortfarande en förhållandevis liten stad, med åkrarna inpå knuten.

Längs med Södra Förstadsgatan gick som en osynlig vattendelare, där det som låg väster om vägen tillhörde de finare områdena, och i princip allt som låg öster om vägen var arbetar- och fattigbebyggelse (Ohlsson, muntl. 2011-05-04). Öster om vägen återfanns områden som Kirseberg, Möllevången, Sofielund, Sorgenfri och Lugnet där trångboddheten var stor och bostadsförhållandena bristfälliga, på vissa håll gränsande till misär (Ristilammi, 1993, sid. 45).

1930-talet: bondesamhället blir industrination

I Malmö introducerades funktionalismen 1931, då för första gången ett hus utan någon som helst ornamentik, men däremot innehållande moderna och funktionella bostäder byggdes vid Värnhemstorget. Byggnaden fick snart smeknamnet "Funkishuset" av malmöborna, och tidpunkten för dess uppförande sammanfaller med just den tid då Sverige stod inför sin omvandling från bondesamhälle till industrination (Ristilammi, 1993, sid. 45).

Europa stod inför återuppbyggnad, efter första världskrigets slut och i Sverige hade socialdemokraterna kommit till makten med Per-Albin Hansson i spetsen. Här skulle byggas ett nytt folkhem och förutom nya bostäder skulle en ny typ av modern människa utvecklas därefter. Detta sågs som en förutsättning för att säkra nationens välbefinnande, och klara av språnget in i den moderna framtiden.

I Sverige liksom i Europa formulerades nu nya visioner om byggandet av det moderna samhället. De gamla stadsmiljöerna symboliserade den äldre tidens politiska förtryck, och man ansåg det nödvändigt att förstöra det gamla för att ge plats åt det nya. "Lort-Sverige", (det vill säga de undermåliga bostadsförhållanden som Ludvig Nordström gjorde en omtalad serie radioreportage om 1938 (NE [online] 2011) skulle byggas bort och människorna å sin sida skulle utvecklas genom folkbildning. (Ristilammi, 1993, sid 46-47).

Ristilammi refererar till Marshall Berman när han beskriver moderniteten som en "process med inbyggd dubbelhet" (Ristilammi, 1993, sid. 47) och menar att förutsättningen för det nya är destruktionsen av det gamla.

Under 1930 års Stockholmsutställning hade ett nytt sätt att bygga presenterats som skulle manifesteras den nya moderna människan. De idéer som formades av de unga arkitekter som sammanställde Stockholmutställningen och stod för den tidiga funktionalismen krävde en stark statsmakt för att genomföra byggandet av det nya samhället. Och mycket riktigt tillsatte den dåvarande socialministern den "Bostadssociala utredningen" (NE, 1994). Detta var en svensk statlig kommitté vars syfte var att kartlägga landets bostadsförhållanden

och utarbeta riktlinjer för bostadspolitiken samt i stora drag dra upp riktlinjerna för hela detta modernitetens projekt (Ristilammi, 1993, sid. 48). Kommittén startades 1933, men sedan kom andra världskriget emellan, och först 1945 lade utredningen fram sitt första betänkande som lade grund för bostadspolitiken efter andra världskriget och som i stora drag gäller än idag. Betänkandet ledde till ett riksdagsbeslut som stärkte statens kontroll över byggandet i landet. Det var till och med så att staten genom bostadspolitiken skulle utöva sitt allra största inflytande över näringslivet, och det var denna nya bostadspolitik som 1946 ledde fram till bildandet av Malmös kommunala bostadsbolag, MKB (utställning, Röda tråden, 2011-05-04). Önskan var att förhindra det spekulativa bostadsbyggandet som skapat trångboddheten (Ristilammi, 1993, sid. 51).

Någon ny teknik fanns ännu ej för att bygga dessa moderna hus, utan byggandet skedde fortfarande med äldre hantverksmässiga metoder, och möjligen var inte heller de inflyttande människorna ännu helt avpassade för den nya tidens boende. Men funktionalismen stod som symbol för byggandet av den nya moderna världen, vilket i sin tur användes främst av den starkt växande svenska socialdemokratin i deras bygge av det nya folkhemmet. ”Funkishuset” i Malmö hade blivit en materiell symbol för den nya tiden. Detta var ett objekt dåtidens människor var tvungna att förhålla sig till. Det var i den här typen av hus den nya människan skulle bo (Ristilammi, 1993, sid. 46-51).

1945-1965: ekonomisk tillväxt och trångboddhet

Efter andra världskriget och fram till och med 1960-talet upplevde Sverige en kraftig ekonomisk tillväxt. Industri, näringsliv och offentlig sektor expanderade starkt. Högkonjunkturen gav en stor del av folket ökade inkomster, och både den privata och den offentliga konsumtionen ökade. Många höjde sin materiella standard och började efterfråga bättre bostäder.

”Det byggdes för industri och näringsliv, men också för boende. Dessutom för en utbyggd hälso- och sjukvård, ett reformerat skolväsende och annan offentlig service. På ett genomgripande sätt förändrades nu hela samhällets fysiska och sociala miljö.”

(Lundahl, Vidén, 1992, sid 8)

Nu lanseras idén om grannskapsenheten, vilket ansågs främja en ny, demokratisk människotyp. Den gamla tidens anonyma kvartersstad ansågs som en bidragande faktor till framväxten av trettioalets totalitära massrörelser och man ansåg alltså att om människor istället skulle bo ”i mindre enheter med gemensamhetslokaler i samhällets regi” (Ristilammi, 1993, sid 53) så skulle demokratin främjas och goda samhällsmedborgare fostras.

Vid 1940-talets mitt byggdes området Augustenborg i Malmö, med rymliga och ljusa lägenheter för behövande familjer. Där fanns badrum och varmvatten, vilket hörde till ovanligheterna då endast 10% av stadens lägenheter var försörjda med det i slutet av fyrtioalet. Området sågs som ett framgångsex-

empel på hur man skulle bygga bort trångboddhet och ohygieniska förhållanden, och blev därigenom en symbol för den nya tiden (Ristilammi, 1993, sid. 51).

Under slutet av fyrtioalet och början på femtioalet byggdes fler områden, såsom exempelvis Sevedsplan, Mellanheden och Lorensborg (Ristilammi, 1993, sid. 53). Härigenom började tankarna om det moderna livet befästas i materialiteten och en ny generation, utan referenser till den gamla trångboddheten och de ohygieniska förhållandena växte upp.

I undersökningar genomförda under 50-talet skulle det dock visa sig att den idealiserade människotypen man föreställt sig inte växte fram lika snabbt. Gemenskapen stärktes inte genom grannskapsarkitekturen. Tvärtom visade det sig att många drömde om att genom flytten till de moderna områdena komma bort från det kollektiva beroendet, och få leva självständigt (Ristilammi, 1993, sid 54).

Jämsides med en expanderande statlig och kommunal utveckling och en alltmer utvecklad industri, hade den materiella standarden för många hushåll nu nått en höjd som gjorde att människor hade råd att efterfråga nya och bättre boenden. Funktionalismens stadsbyggnadsideal hade så långsamt kommit att bli förlegade, och man stod inför en vändpunkt (Svedberg, 1988)

Strukturalismen seglade in som ett nytt begrepp och arkitekterna drömde om en ny typ av massbostadsbyggande och talade i termer som cybernetik ("[...] kommunikation med och styrning av komplexa system" [NE, 1994]), organisationsteori, nätverksplanering, totalentreprenad och social engineering, när det gällde att planera dessa nya stora enheter och många ansåg att systembyggande var framtidens lösning (Svedberg, 1988, sid. 153).

"Man såg framför sig hur människors alltmer individuella och oförutsebara önskemål i en allt mer internationaliserad värld skulle mötas med en arkitektur som nöjde sig med att bilda en fast ram kring ständigt föränderliga fysiska och sociala processer, vilket i sin tur kunde ge upphov till en ny sorts spontan och demokratisk arkitektur."

(Svedberg, 1988, sid. 153)

"Ramverk här är nyckelordet. Eftersom radhuset eller villan var ekonomiskt omöjlig för de flesta, [och dessutom föga stadsmässigt enligt Smithsons begrepp, spekulerade de, som Le Corbusier på 20-talet, om ett nytt slags stommar eller strukturer, där individuella bostäder kunde stoppas in som lådor i en byrå och bytas ut efter behov. Detta blev en av strukturalismens favoritidéer och på 60-talet började den ta konkret form i storskaliga projekt."

(Svedberg, 1988, sid. 154)

Trots ett nytt språkbruk och nya idéer var arkitekterna inte riktigt herrar över allt den nya utvecklingen förde med sig, och till viss del blev de brickor i ett ekonomiskt och politiskt spel. (Svedberg, 1988) Istället var det politikernas och byggherrarnas ekonomiska intressen som styrde, uppbackade av materialindustrin (Kohl, muntl. 2011-05-09) och miljonprogramsområdenas arkitektur

betecknas snarare av hårt hållen funktionalism, med vissa brutalistiska inslag (Lundahl & Vidén, 1992, sid. 25)

Efter att socialdemokraterna hade fått utstå kritik från oppositionen för den fortsatta bostadsbristen, ville de visa väljarna sin handlingskraft (Söderqvist, 1999, sid 12) och började planera för en sista kraftansträngning för att förverkliga drömmen om folkhemmet (Svedberg, 1988, Ristilammi, 1993).

I den östra delen av Malmös innerstad dröjde sig ännu miljöer kvar som ”påminde om det gamla samhället före funktionalismens genombrott. Hyrorna var visserligen billiga men i många av husen saknades fortfarande de mest elementära av moderna hygieniska bekvämligheter.” (Ristilammi, 1993, sid. 58) Man ansåg att ”så länge dessa miljöer fanns kvar kunde det moderna samhället inte sägas vara förverkligat” (ibid.), och vidare: ”Miljöerna skulle saneras och den sista smutsen och orenligheten från samhällskroppen tvättas bort.” (ibid.)

1965 kom riksdagsbeslutet: man skulle bygga en miljon bostäder på 10 år. (Söderqvist, 1999, sid. 12)

1965 – 1974: miljonprogrammet planeras och byggs

”I Skåne drömde de lokala politikerna om en jättestad, Örestad, som skulle sträckas sig över hela den skånska västkusten. Man tänkte sig att Helsingborg, Landskrona, Lund, Malmö och Köpenhamn skulle växa ihop till ett gigantiskt industriellt centrum. Man ritade kartor och gjorde modeller för hur staden skulle se ut i färdigt skick.”

(Ristilammi, 1993, sid 59)

Under 60-talets mitt började åkrarna utanför Malmö fyllas med maskiner och i stadens östra utkant byggdes Rosengård där åkermark köpts upp av familjen Kockum. Det planerades av tre olika byggföretag och skulle ge bostäder åt 20 000 människor. (Tykesson, 2002, sid. 120-122) Området delades av en motorväg, som var tänkt att fungera som matarled in till Malmö centrum från de ännu större bostadskomplex som planerades öster om staden. Det fanns planer på att bygga ett Rosengård vart femte år fram till år 2000 (Ristilammi, 1993, sid. 60).

Rosengård är utformat enligt tanken om ABC-staden, där förkortningen står för Arbete, Bostad och Centrum. (Ohlsson, muntl., 2011-05-04, Lundahl & Vidén, 1992) Trafiksystemen gavs stort fokus och byggdes upp enligt en hierarki med matargator, bostadsgator och angoringsgator för biltrafiken. Detta kan man se i Herrgården som är uppbyggt enligt trafikseparerande principer med utifrånmatning. Vid infarterna till området ligger parkeringsplatser i markplan, och dessutom finns underjordiska garage med plats för ca 1000 bilar. Gående och cyklister färdas via planskilda korsningar över eller under de omgivande vägarna. (Tykesson, 2002, sid. 152) Tanken var alltså att det skulle vara enkelt att färdas från bostaden till jobbet, som skulle ligga i särskilda områden endast avsedda för industri, tillverkning och handel. Ofta har man räknat med två parkeringsplatser per hushåll, vilket gjort att parkeringsplatserna tagit upp

stora ytor i områdena (Lundahl, Vidén, 1992, sid. 19).

Inom Herrgården var servicenivån länge mycket låg eftersom all affärsverksamhet lades till Rosengårds centrum vid anläggningen, och kommersiell verksamhet till och med förbjöds ute i området, för att skydda de kommersiella intressena i Rosengårds Centrum. (Tykesson, 2002, sid. 152)

Herrgårdens arkitektur

Stadsplanen för Herrgården, då kallad Rosengård sydöst, fastställdes år 1967 och omfattade förutom bostadsbebyggelse även ett serviceområde med plats för skolor och daghem. Sammanlagt planerade dåvarande byggherren BGB för 31 flerbostadshus i tre-, sex- och nio våningar. Husen skulle ligga grupperade runt lek- och entrégårdar. I mitten skulle en liten gröning anläggas (Tykesson, 2002 sid. 150)

Husen har fått en tydligt sammanhållen gestaltning, genom gemensamt formspråk och samma fasadmaterial. Herrgården får sin identitet av den täta och förhållandevis slutna bebyggelsestrukturen där husen står i ett rätvinkligt mönster, samt av det gula teglet i alla fasader. Entréerna är vända mot varandra och på så sätt har entrégårdar skapats (Tykesson, 2002, sid. 152). Här är byggnaderna, liksom i de flesta övriga miljonprogramsområden sammanfogade av olika betongelement som framställdes på fabrik för att sedan lätt kunna sättas ihop till hus av varierande höjd och storlek (Ristilammi, 1993). Att en del av husen på Herrgården uppfördes som sex- och nio våningshus var ovanligt vid denna tid då hela produktionsapparaten med byggnormer, regler för hissar och skyddsrum med mera, var inställd på uppförandet av de mest kostnadseffektiva tre- och åttavåningshusen. (Tykesson, 2002, sid. 152)

Ekonomi och byggstadgarna bestämde alltså i allt högre grad husens utformning och ”uttrycket `produktionsanpassad projektering` blev ett slagord.” (Ristilammi sid. 60) Ristilammi citerar den dåvarande chefen för det kommunala bostadsaktiebolaget som reflekterar över följderna av denna inriktning: ”[...] det manglades fram på tok för mycket åttavåningslimpor över Skåneslätten utanför Malmö. Det är vi helt överens om. [...] Men kravet från de kommunala instanserna var det att vi skulle ha låga hyror.” (Ristilammi, 1993, sid. 59) Dessutom pressade tillverkningsindustrin på för att få sina prefabricerade element sålda.

Det nya byggsättet och pressen på tid och ekonomi gjorde att de första husen som byggdes i Rosengård till stor del blev experimentbyggen där kvaliteten i vissa fall blev lidande. De olika arbetslagen pressade på varandra, och betongen gavs inte alltid tid att torka innan efterarbetena tog vid. Byggtiden hade pressats hårt, och nu tog det endast fyrtio dagar för fyra man och en kran att färdigställa stommen till ett höghus med åtta våningsplan. (Ristilammi, 1993)

1974 kunde den dåvarande bostadsministern Ingvar Carlsson i ett pressmeddelande konstatera att man nått fram till målet och under de senaste tio åren lyckats producera 1.005.614 stycken bostadslägenheter (Söderkvist, 1999, sid.

12).

Herrgårdens utemiljö 1967

Ristilammi (1993) citerar Bengt, en man som flyttade till Rosengård från ett välrenommerat område i centrala Malmö när han beskriver anledningen till att han valde att flytta dit med sin familj: ”Väldigt avgörande i sammanhanget var faktiskt grönyterna.” Han fortsätter: ”[...] det jag framför allt fäste mig vid var de stora gröna ytorna för barnen under hela uppväxten.” (Ristilammi, 1993, sid. 62)

Trots att mycket omsorg överlag i miljonprogramsområdena lades på att skapa stora grönytor mellan huskropparna med lekplatser åt barnen (Ristilammi, 1993, sid. 60) ledde den uppdrivna produktionstakten och en i huvudsak teknisk/funktionell syn på boendemiljön till väl kända brister. Med målsättningen att vara lättskött, slitagetålig och billig att anlägga kom utemiljön att bestå av mycket asfalt, tomma gräsmattor, stora ensartade buskage, få träd och en fantasilös lekmiljö. Även utemiljön präglades av det industrialiserade byggandets effektivitetskrav med gångvägar som följde kranbanornas läge och dåliga etableringsförhållanden för växterna i en kompakterad mark.

Skriften Inte bara berberis som Statens institut för byggnadsforskning gav ut 1973 tar upp hur vegetationen då såg ut i bostadsområden byggda på 60-talet. Författarna skriver:

”Vegetationen i de undersökta områdena visade sig ofta vara mycket ensidig, med massplanteringar av en och samma art, vilket ger en upplevelsefattig och monoton utemiljö. [...] I planeringen av flerbostadshusens närmiljö har byggherrens ekonomiska synpunkter tillgodosetts även vid användningen av växter. De boendes intressen däremot är starkt förbisedda.”

(Bengtsson, Bucht, 1973, sid. 6)

Då ritningen (figur 1) över kvarteret Landsfiskalen 1 i Herrgården inte anger artvalet är det inte möjligt att avgöra om det rör sig om massplanteringar av en och samma art här, men klart är att ekonomin vid anläggningen varit hårt pressad (Kohl, muntl. 2011-05-09), och med all sannolikhet har därmed ett begränsat antal arter använts.

I en telefonintervju med Trädgårdsarkitekt Walter Kohl (2011-05-09) berättar han om hur det var att arbeta som planerare av utemiljön under miljonprogrammet. Grundförutsättningen sattes snabbt i och med det givna kvadratmeterpriset på 10 kronor. Att en kvadratmeter 35 x 35 mm betongplattor kostade 30 kr gjorde inte saken lättare. Han försökte dock göra sitt bästa utifrån de förutsättningar som fanns, och arbetade för att få in åtminstone de mest elementära funktionerna såsom lekytor och lite planteringar, och slutligen ge gestaltningen en stomme med hjälp av trädplanteringar runtom på området. (Kohl, muntl. 2011-05-09)

Den bifogade ritningen (figur 1) av trädgårdsarkitekt Walter Kohl från 1967 visar utemiljöerna som anlades i samband med att kvarteren Landsfiskalen 1 och 2 byggdes. Vegetationen är indelad i tre kategorier: träd, gräs och plantering. Träden står planterade i grupper om tre eller fem i gräsytor mot Amiralsgatan respektive Frölichs väg. Dessutom återfinns de stående i rader i de planteringsytorna som omringar parkeringen, samt vid gårdens entréer. Inne på gården finns inga träd. Planteringsytorna är formade i enhetligt rätvinkliga mönster som samspelar med arkitekturen. De ser nästan ut att vara en förlängning av huskropparna. Lekytorna är uppdelade i fyra olika sandfyllda, rektangulära ytor, med respektive lekredskap angivet. De är liksom planteringsytorna en serie rektanglar som spritts ut i den i övrigt hårdgjorda ytan. (figur 1)

Till karaktistiken av miljonprogrammets utemiljöer hör också ett strikt formspråk och en storskalighet som kan knytas till det rådande stilidealet (Kristensson, 1994, sid. 11). Det vi ser på ritningen är alltså en formgivning som framstår som typisk för sin tid, med sitt avskalade formspråk och den förenklade uppdelningen mellan olika ytor och funktioner.

I planeringen utgick man från föreskrifterna i God bostad (Kohl, muntl. 2011-05-09), som var en skrift som redovisade kvalitetskriterier för utemiljön i bostadsområden och gavs ut av Bostadsstyrelsen. men av byggherrarna betraktades grönytor för lek, utevistelse och gångtrafik som ett nödvändigt ont (Lundahl & Vidén, 1992, sid 26). Planeringen av miljonprogrammets utemiljöer var i allmänhet schematisk, och ”friytorna för lek och rekreation delades in i olika kategorier som var och en skulle ha en viss storlek och kunna nås inom ett visst avstånd från bostäderna”.(ibid.)

I många områden präglades utemiljön av samma storskalighet som bebyggelsen. Husens ensidiga utformning och ofta repetitiva placering ger en enhetlighet som förstärks av utemiljöns ensidiga växtmaterial och utrustning. Detta går också igen i exempelvis långa och enformiga cykelstråk. Denna brist på variation gör att många av miljonprogrammets områden blivit svårorienterade. (Lundahl & Vidén, 1992, sid. 26)

Walter Kohl arbetade med många andra områden i Malmö under den här tiden, och när han ser tillbaka menar han att han ändå känner sig nöjd med det de lyckades åstadkomma med en så stramt hållen budget, och säger att ”det svåra är inte att bygga dyrt”. Den som exempelvis kan slösa med stora ytor natursten har också lättare att få till en bra utformning, än den som tvingas hålla sig till den billigaste betongplattan. (Kohl, muntl. 2011-05-09)

Han nämner också att han är utbildad på Konstakademin i Köpenhamn och haft bland andra, CTH Sörensen som lärare och källa till inspiration. Den tidens danska trädgårdsgestaltning har stått som en förebild, men att han först sedan han lämnat arbetskulturen runt miljonprogramsområdena bakom sig fått mer utrymme att arbeta med gestaltning i andra typer av projekt. (ibid.)

60-talet: nybyggeranda och trygghet

När det var dags för inflyttning till den nya stadsdelen Rosengård stod fortfarande mycket av utemiljön ofärdig. Skräp och byggnadsställningar låg kvar, liksom de djupa traktorspåren i den leriga marken. (Ristilammi, 1993, sid 62)

Här rådde en nybyggeranda bland de inflyttande, som befann sig i frontlinjen där den moderna stadens gränslinjer flyttades fram, och åkermarken förvandlades till en urban miljö. De flesta kom från landsorten och andra svenska städer, medan ungefär en tredjedel kom från Malmös innerstad, en del för att slutgiltigt lämna den torftiga miljön på Möllevången och Lugnet bakom sig, och andra som lockats av de stora grönyrtorna och möjligheten att ge sina barn en trygg uppväxtmiljö.

Att allt ännu inte stod färdigt gav inflyttarna möjligheten att fritt projicera sina egna drömmar om framtiden på området. ”Rosengård var en möjligheternas plats, en plats där man inte behövde se bakåt utan kunde rikta blicken mot framtiden (Ristilammi, 1993, sid. 64).” Det enda som påminde om den gamla tiden var familjen Kockums herrgård som stod bevarad mitt i området. (Ristilammi, 1993, sid. 62) ”På ett mer subtilt plan kan man säga att det var drömmen om moderniteten som till slut skulle gå i uppfyllelse för de som flyttade in på området.” (Ristilammi, 1993, sid. 64) Här kunde det ”enligt modernitetens oemotståndliga logik” (Ristilammi, 1993, sid. 65) bara bli bättre.

Men i takt med att byggandet av området avslutades och inflyttningen avstannade, började vardagen långsamt göra sitt intåg i Rosengård. Ristilammi beskriver nybyggerstadiet som ”ett liminalt tillstånd”. Med det menar han ett slags tröskeltillstånd där andra regler gäller än de som gäller ute i livet. Här suddas den vanliga tidsuppfattningen ut och man har låtit sig uppslukas helt av den snabba förflyttningsprocessen, men när den snabba byggprocessen avslutats försvann även ”känslan av berusande hastighet” (Ristilammi, 1993, sid. 68-69)

”I takt med denna process blev allt fler varse hur Rosengård förvandlades till en plats som inte motsvarade deras drömmar och som, framför allt, inte längre svarade mot deras egna uppfattning om sig själv. [...] det visade sig att Rosengård inte var Folkhemmets fullbordan. Den spirande tryggheten förbyttes efter hand i sin motsats; känslor av osäkerhet och otrygghet växte fram.”
(Ristilammi, 1993, sid. 69)

70-talet: sociala problem och isolering

Vi är nu framme vid 70-talets början då konjunkturuppgången i Sverige var fortsatt stadig. Många av de som nyligen flyttat till de nybyggda miljonprogramsområdena fick nu råd att följa en ny dröm: drömmen om det egna huset, byggd på drömmen om den fria individen i den pastorala idyllen. Allt fler fick råd att köpa sig en mindre villa i kranskommunerna, och med andra ord vände befolkningsströmmen vid den här tiden ut från Malmö, och ut från områden som Herrgården. Istället befolkades nu de nybyggda villaområdena i exempelvis Staffanstorp och Burlöv med förhoppningsfulla människor (Ristilammi, 1993, utställning Röda tråden 2011-05-04).

De första åren på Rosengård hade människor ur den lägre medelklassen delat boendemiljö med människor ur arbetarklassen, men nu kom alltså dessa gruppers boendekarriärer åter att säras (Ristilammi, 1993, sid 70). Kvar blev de som inte hade samma ekonomiska förutsättningar, och många av de lägenheter som lämnats stod tomma. Hyrorna hade inte heller blivit så låga som förväntat, och många låginkomsttagare och arbetslösa tvingades ta socialbidrag för att klara av ekonomin. I Malmö lades många industrier ned och arbetslösheten växte.

Magnus Ohlsson, förvaltare på MKB i Herrgården berättar att det var kris i MKB åren 1975 – 1985. Många områden såldes av samtidigt som miljonprogramsområdena drabbades hårt av skadegörelse. Detta blev starten på det han kallar ”pärmkulturen” där man delade upp folk i kategorier och gav olika kategorier olika boenden. En medveten segregation, som enligt Ohlsson inte var av illvilja, utan för att det var så man såg på saker och ting på den tiden. Detta sätt att kategorisera oönskade hyresgäster kom till slut i dagen efter att Sydsvenskan fått tag på pärmarna och dess efterspel kallas ofta MKB-skandalen (DN’s hemsida [online]). Människor skulle få bo så som de önskade, men följden blev att människor med valmöjlighet kunde välja bort att bo nära de andra som saknade samma möjligheter. Detta blev en nedåtgående spiral av sociala problem för de som bodde kvar. (Ohlsson, muntl. 2011-05-04)

Ett annat skeende under den här tiden var arbetskraftsinvandringen, som avlöstes av invandring av flyktingar. Dessa placerades till stor del ute i miljonprogramsområdena, i enlighet med MBK’s principer, samt för att fylla tomrummet som uppstått efter de som lämnat höghusen till förmån för villamattorna. De områden som tidigare bestått av invandrade svenskar från Malmö, och resten av Sverige, bestod nu av människor långt mer rotlösa, och med färre band till den omgivande staden och samhället. (Ristilammi, 2009, sid. 30)

Ohlsson beskriver vidare hur området planerats noggrant efter ABC-modellen, men att tanken föll när majoriteten av de som bor i Rosengård inte längre hade något arbete att åka till på morgonen. Den här modellen gör då att människor inte har någon anledning att ta sig från området överhuvudtaget, och

att området blir som en isolerad ö i staden. (Ohlsson muntl. 2011-05-04) Detta har bland annat resulterat i synen på Rosengård som “något annat”, något som skiljer sig från resten av Malmö. Ristilammi introducerar i relation till detta ett nytt begrepp som han kallar “annorlundahet”, och skriver följande:

“Rosengårds annorlundahet gentemot det övriga Malmö ändrade karaktär. Den knöts inte längre till en position som framtidssamhälle utan snarare alltmer till en ny status som ett socialt utkantsområde. I denna process skapades ett nytt utanförskap. För övriga malmöbor kom Rosengårdsborna så småningom att bli till `de andra`. Drömmen om det moderna punkterades, den symboliska miljön tömdes på sitt innehåll och blev till symboliska ruiner över modernitetens avigsidor.” (Ristilammi, 1993, sid 70)

1975 – 1986: miljöförbättring

”Samtidigt som miljonprogrammet avslutades, inrättades de statliga miljöförbättringsbidragen för att stödja en upprustning av dålig närmiljö. Miljöförbättringsmedlen var avsedda för fysiska åtgärder men riktade sig mot så kallade problemområden med avvikande hushållssammansättning, outhyrda lägenheter och sociala problem. Under de tolv åren (1975-1986) som bidragen kunde sökas, genomfördes ca 1700 upprustningsprojekt.”

(Kristensson 1994, sid. 11)

Bidrag gavs för ”förbättring av otillfredställande utemiljöer”(ibid.), men även för andra insatser i närmiljön såsom upprustning av tvättstugor och inrättandet av gemensamhetslokaler. Ett kriterium från Bostadsstyrelsen var att ge bidrag till områden ”[...] där hemkänsla, identifikation och gruppbildning försvåras genom miljöns torftighet och monotoni [...]” (ibid.) Bidragen delades enbart ut till områden med stora sociala problem eller många tomma lägenheter, samtliga ägda av allmännyttan (Lundahl & Vidén, 1992, sid 78).

Örtagården, som är ett annat av Rosengårds delområden var ett av de första områdena som var med i ett miljöförbättringsprogram. Flera sätt att arbeta som prövades här kom senare att bli praxis runtom i landet, såsom exempelvis bostadsmöten, arkitektkontor på platsen, studiecirkel och hyresgästverksamheter. Ett problem i Örtagården var att det som av många hyresgäster uppfattades som de största problemen inte omfattades av miljöförbättringsbidragen. Detta gällde till exempel brist på barnpassning, stölder i garage samt en allmän social otrygghet. Detta gällde även för många av de efterföljande projekten. Såväl hyresgäster som förvaltare och myndigheter hade ofta orimliga förväntningar på vad miljöförbättringarna skulle lyckas åstadkomma. ”Många trodde att en upprustning av den fysiska miljön skulle lösa sociala problem och få folk att bo kvar.” (Lundahl, Vidén 1992, sid. 85) I efterhand kom många av miljöförbättringarna att anses som misslyckade, vilket alltså delvis beror på att man genom dem trodde sig kunna lösa mycket större och mer komplexa problem än vad som var möjligt. (ibid.)

I Bostadsstyrelsens utvärdering från 1984 av olika miljöförbättringsprojekt genomförda under 70-talet, kritiserar många av projekten främst på grund av den dåliga hanteringen av växtligheten. Detta ansågs bero på bostadsföretagens och förvaltarens dåliga kunskap om hur växter bör behandlas under byggprocessen samt efterföljande förvaltning, och en höjd kunskapsnivå kring projektering, materialval och skötsel efterlystes. (Kristensson, 1994, sid. 22-23)

Ibland har det som skulle bli en förbättring endast blivit en förändring, eftersom underhållet ofta försumrats efter att förnyelsen har genomförts. (Lundahl & Vidén, 1992, sid 85)

1989 kom Byggforskningsrådet med en skrift av landskapsarkitekt Bengt Persson där ”7 grundstenar i en bra miljöförbättring” presenterades.

Dessa poängterade vikten av träd och goda markförhållanden i utformningen, betydelsen av trevliga entréer, att gångvägar skulle följa de naturliga rörelsemönstren, att sammanhängande grösytor var viktiga aktivitetsytor, att det bör planeras för att slitage ska motverkas. Dessutom betonades vikten av en medveten skötsel. (Persson, 1989)

Karakteristiskt för de omgjorda gårdarna som landskapsarkitekt Eva Kristensson (1994) går igenom är att utemiljön ”utformats som en reaktion mot den ursprungliga miljön” (Kristensson, 1994, sid 30) och att det alltså inte handlat om ”någon varsam renovering av den ursprungliga miljön”. Istället har det varit en ”ombyggnad utifrån nya ideal”(ibid.). Kristensson skriver vidare att man inte ”[...] kan spåra några tankar om varsamhet gentemot det befintliga och eventuella tidstypiska värden. Det enda som har betraktats som en kvalitet att ta vara på är befintliga träd.” Komponenter som lyktstolpar och dagvattenbrunnar har bevarats på samma lägen för att begränsa kostnaderna. Ju större budgeten varit, desto mer av det gamla har ersatts av ”[...] nytt formspråk, ny utrustning och nya växter.” (Kristensson, 1994, sid. 31)

Ett citat från en av projektörerna visar på den bakomliggande attityden: ”Det skall synas på långt håll att här har man velat göra något nytt.” (Kristensson sid. 32)

Persson (1989), Kristensson (1994) samt Lundahl & Vidén (1992) vittnar om att många inom arkitektkåren omkring år 1990 ansåg att det fanns ett värde i att ändå ta vara på de kvaliteter som funnits i den ursprungliga utformningen.

Lundahl, Vidén menar att miljöförbättringarna i stället bör ses som ”ett färdigställande av en utemiljö, som till skillnad från lägenheterna sällan uppnådde en rimlig minimistandard av trivsel och användbarhet” (Lundahl & Vidén, 1992, sid 85), vilket även det kan tolkas som att man bör bygga vidare på det som påbörjades under 60-talet.

Kristensson (1994) skriver att miljöförbättringsperioden har flera drag som gör den intressant att studera. Hon menar att bidragens fokusering på utemiljön samt den betydande mängden projekt initierade en kvalitetsdiskussion om utemiljö, såväl på projekterarnas lokala nivå som på en central nivå hos exempelvis Bostadsstyrelsen. Kraven på att även de boende skulle engageras i arbetet innebar nya förutsättningar för både planeringsprocessen och projektörernas yrkesroll (Kristensson, 1994, sid. 12) .

De akuta behov som uppstått i det som nu kommit att benämnas ”problemområden” (Lundahl & Vidén, 1992) och de nya lagar som instiftats ledde till ökat engagemang från kommunerna. Teknisk upprustning och försköning av gårdar, hus och lägenheter var inte det enda som behövdes. Sociala insatser ansågs ofta nödvändiga, liksom en anpassning av service och bostadsutbud, samt ombyggnad och reparation av vägar och närliggande rekreationsområden. (Lundahl & Vidén, 1992)

För att få miljöförbättringsbidrag ställdes det krav på att planeringen skulle ske i samråd mellan hyresgästerna och fastighetsägaren. Tanken med detta var att en grund till social gemenskap skulle läggas (Kristensson, 1994). Detta är

en utveckling som fortsatt och förstärkts genom Plan- och bygglagen från 1987 som gjorde det juridiskt bindande att informera medborgarna om planeringsförslag. Vid Riokonferensen 1992, introducerades det sociala hållbarhetsperspektivet genom bland annat Agenda 21, och det lokala perspektivet kom att stärkas med syfte att inkludera människors erfarenheter och behov för en hållbar utveckling (Listerborn, 2009, sid. 46).

Miljöförbättringsbidragen avlöstes 1986 av förnyelsebidrag från stat och kommun gemensamt. (Lundahl & Vidén, 1992, sid. 78)

1984: miljöförbättring på Herrgården

Ritningen från 1984 (figur 2) signerad Lennart Trulsson visar planen för upprustning av utemiljön i Kvarteret Landsfiskalen 1.

Då Lennart Trulsson kom till Herrgården år 1984 möttes han av de problem som skapats på 60-talet, och han uttrycker det som att "området i princip var en stenöken". (Trulsson, muntl. 2011-05-09) När området byggdes pressades de finkorniga åkerjordarna samman av de tunga byggmaskinerna (Lundahl & Vidén 1992), och dessutom hade marken vid anläggningen fyllts med allt möjligt material, såsom tegel och dylikt, som vegetationen planterats i. Ett viktigt steg var alltså att schakta bort den dåliga jorden och ge växterna bättre förutsättningar. Man ville ha "mer grönt, och få igång träd och annat" (Trulsson, muntl. 2011-05-09)

Uppdraget på Herrgården var att hela miljön skulle ses över och i enlighet med miljöförbättringsföreskrifterna (Kristensson, 1994) arbetade han tillsammans med de boende för att få fram förslag. Då fanns det en aktiv Hyresgästförening och för varje miljöförbättringsprojekt fanns en boendegrupp. Även kommunen hade representanter som bevakade kommunens intressen och var med och bevakade den skötselplan som sedan upprättades. (Trulsson, muntl. 2011-05-09)

Trulsson beskriver att man gjorde en hel del på de här gårdarna och hade ett "ganska gediget utbyte med de boende hela tiden" (Trulsson, muntl. 2011-05-09). Bland annat skapades uteplatser för de boende på nedre botten. I området fanns många privata barnstugor och dagmammor som hade många synpunkter på gestaltningen av lekmiljön på gårdarna.

Han beskriver att miljön under de första åren efter anläggning sågs mycket positivt, men poängterar att mycket hade kunnat förvaltas bättre. Bland annat planterades en mängd plataner som trivdes bra, men att de inte beskars på tillbörligt vis, och att den droppbevattning man grävt ner i marken för att kompensera för den tunna jordmånen grävts sönder. Detta har till slut medfört att det främst är buskarna som klarat sig. Detta resonemang överensstämmer med omdömet från Bostadsstyrelsens genomgång från 1984, jag tidigare nämnt. (Kristensson, 1994, sid. 22-23)

Som Trulssons ritning från 1984 (figur 2) visar, kompletterades den å ena sidan stilrena, men även torftiga miljön från 60-talet med en mängd nya

tillägg. Ett nytt slitlager asfalt anlades, och en komplettering av de befintliga betongplattorna gjordes. Dessutom anlades ytor med munksten i gårdens mitt, samt armerade gräsytor längs med Amiralsgatan.

4 uteplatser per hus skapades. De som vetter in mot gården är asfaltsbelagda, medan de som vetter utåt har en yta av munksten och resten matjord. På gårdens mitt anlades en något mer sammanhängande yta med lekplats, sittmöjligheter och en gräsplan, omgärdad av buskar och träd. I områdets utkant bevarades stora ytor befintliga buskage, samt en del träd. Planteringsytorna invid husen har i stort sett samma form som innan. Dessutom framgår att alla planteringsytor är upphöjda och inramade av en träsarg.

Till den här planen finns även en växtförteckning, men den har jag valt att inte ta med, eller analysera djupare. Klart är dock att ett mycket större antal arter använts nu än på 60-talet.

På ritningen (figur 2) syns ventilationstrummorna från parkeringen under gården. De har omgärdats av träd och buskar.

60-talets strama formspråk har alltså till viss del bevarats, men till stor del mjukats upp. Här finns nu inte längre enbart räta vinklar. Det stora tillägget av växtlighet måste ha gett gården ett ordentligt lyft. Däremot ger alla tillägg i material och vegetation ett något rörigt intryck. Det är en mängd små enheter som adderats, men det gör också att något av helhetsintrycket går förlorat. Gestaltningen tycks följa Bostadsstyrelsens förordning att använda sig av den ursprungliga miljön som en stomme, även om handläggningen decentraliserats efter 1978 och det under 80-talet var länsbostadsnämnderna i respektive län som hanterade åtgärdsprojekten (Kristensson, 1994, sid. 12).

År 2002 skrev arkitekten och författaren Tyke Tykesson i Malmö stads inventering av kommunens bostadsmiljöer från olika epoker att ”Herrgården är det område som genomgått minst förändringar i Rosengård. Den största förändringen skedde strax efter färdigställandet, då 6000 fönster fick bytas ut på grund av fukt och mögelskador. Även utemiljön är nedgången trots miljöförbättringsåtgärder på 1980-talet.” (Tykesson, 2002, sid. 153) Jag anser dock efter att ha jämfört ritningen från 1967 med den från 1984, samt intervju med trädgårdsarkitekten som var med vid upprustningen, att upprustningen var relativt omfattande i Herrgården på 1980-talet, men eftersom området då var privatägt förmodar jag att det inte omfattades av de statligt finansierade bidragen. Detta har jag dock inte funnit något information om.

2000-talet: upprustning i samband med MKB's övertagande

”För tre år sedan tog MKB över sex hus med totalt 300 lägenheter i Herrgården i Rosengård. Satsningen i området har gett resultat och idag står hyresgäster i kö för att få flytta till MKB:s hus.”

(Grontmij [online] 2011-05-17)

2006 skulle fastigheterna på Herrgården säljas, och ett danskt företag var spekulant. MKB fick kravet på sig att förhindra detta genom att utnyttja sin förköpsrätt. Det var inget företaget var så särskilt intresserat av, och de 122 miljoner MKB fick betala anses än idag ha varit ett överpris på ungefär 50 miljoner. Däremot var köpet enligt Magnus Ohlsson ”ett fantastiskt klipp för Malmö stad” (Ohlsson, muntl. 2011-05-04). Genom att MKB tagit över husen har kriminaliteten sjunkit och till viss del även arbetslösheten menar Magnus Ohlsson. I ett tjänsteutlåtande från Rosengårds statsförvaltning 2007 skriver man att polisen talar om en ”MKB effekt” eftersom det blivit lugnare i området efter övertagandet (Malmö stad [online] 2011-05-19).

Först gjordes en utredning kring huruvida husen skulle stå kvar eller rivas helt och hållet, men slutligen togs beslutet att fastigheterna istället skulle renoveras. Detta har varit ett stort arbete som hittills kostat ungefär 100 miljoner kronor. Detta har såklart tärt på MKB's budget, men i 2011 års budget förväntar sig MKB balans i budgeten. (Ohlsson, muntl. 2011-05-04) Till exempel var garaget som ligger under hela bostadsgården i Kv Landsfiskalen 1 vid den här tidpunkten fullt med vatten som läckt in, och därför behövde hela gården göras om (ibid.).

I samband med övertagandet tillfrågades Magnus Ohlsson av cheferna samt VD'n på MKB om han tillsammans med två andra ville arbeta med upprustningen av området. Magnus Ohlsson blev projektledare, och uppdraget var att ”normalisera området”. Han och kollegorna började med att knacka dörr. De besökte varje hushåll i området, och berättade att de tagit över och att de ville göra många förbättringar, men att de ville lära känna de boende först. Här berättar Magnus om hur de vid detta första möte var måna om att skapa en personlig kontakt. De fokuserade på det positiva och hittade samtalsämnen såsom att hyresgästen hade en vacker tavla på väggen, eller gav komplimanger för familjens barn och liknande (ibid.).

Lägenheterna de möttes av var i väldigt skiftande skick. En del av hyresgästerna hade gjort omfattande renoveringar på eget initiativ, medan andra lägenheter stod i fullkomligt förfall. Tre lägenheter var så hårt åtgångna att hyresgästen var tvungen att flytta ut, men i de allra flesta lägenheter bor idag samma familjer som bodde här då (ibid.).

Det råder stor trångboddhet och det är något man försöker arbeta bort långsiktigt, genom att familjemedlemmar, såsom vuxna barn, får förtur när lägenheter i husen blir lediga (ibid.).

Till en början fick Magnus och hans kollegor inte så mycket respons från hyresgästerna eftersom de inte var vana vid att få vara med och bestämma, och många av dem rörde sig knappt heller utanför området vilket hade normaliserat nedskräpningen och slitaget – det var helt enkelt så det såg ut på Herrgården. Men det är inte första gången detta varit en svårighet. Även Lennart Trulsson upplevde att det var svårt att nå vissa befolkningsgrupper inför arbetet med miljöförbättringen på 80-talet. (Trulsson, muntl. 2011-05-09) och Carina Listerborn skriver i tidningen Praktik & Teori att det ofta visat sig vara svårt att engagera de boende i Rosengård, och hon menar att anledningen till detta är att det funnits mängder av projekt som inte nått fram eller inte blivit av. Man upplever att man gett av sin tid och sitt engagemang men inte sett något resultat. Listerborn beskriver en ”projekttrötthet” (Listerborn, 2009, sid. 51) och att man i viss mån förlorat förtroendet för tjänstemännens lyssnande öron.

MKB är medvetna om detta problem och har satt som sitt ledord att hålla vad man lovar. (Ohlsson, muntl. 2011-05-04)

Men man gav inte upp efter första gången utan genomförde två dörrknackningar till i de nyköpta fastigheterna, och efter ett tag började man få en del feedback. Bland annat gick Magnus Ohlsson runt med en på området verksam kvinna från Rädda Barnen med en i stort sett tom plan över området. Där fick de boende förklara vad de tyckte borde finnas med vid ombyggnaden. Med sig hade de även små kort med symboler som exempelvis ”gungor” som de tillfrågade hyresgästerna fick placera ut på planen, vilket visade sig vara en metod som effektivt gav en mängd förslag från hyresgästerna (Ohlsson, muntl. 2011-05-04).

En av de första åtgärderna var att måla om i trapphusen för att få bort klotter. De boende fick rösta på olika färger och sedan hjälpa till att måla den färg som valts genom majoritetsbeslut. När arbetet var färdigt firade man i trapphuset med Pommac och prinsesstårta. Magnus berättar att de boende inte tog så mycket egna initiativ, men när de ställde fram färgburkar och penslar och frågade om de boende ville hjälpa till så ville de flesta gärna vara med (ibid.).

12 av 14 hissar var vid den här tiden trasiga, så de fick också byggas om. De inreddes med utvalda material och stora speglar. Än idag är de hela och Magnus beskriver hur speglarna visat sig effektiva mot skadegörelse – de människor som åker i hissen blir fullt upptagna med att iaktta sig själva och tänker inte på att skräpa ner (ibid.).

2008: upprustning av Gehl och Grontmij

Då förfrågningar med de boende gjorts kontaktade MKB en arkitekt för att fortsätta arbetet med omgestaltningen av gårdarna. Det var en kvinna som enligt Magnus bemötte de MKB-anställdas ”ta bort skiten”-attityd med ett försiktigare

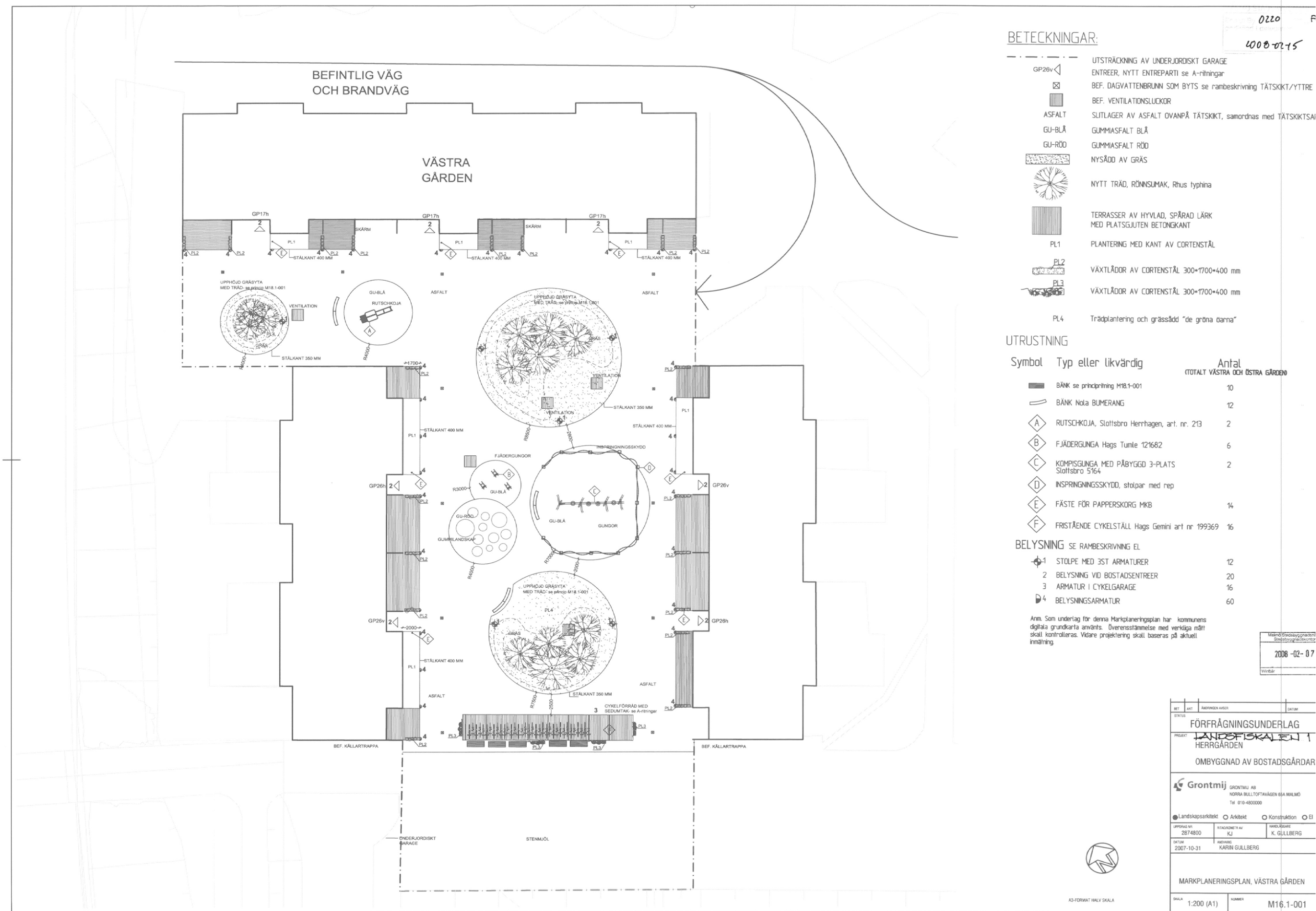
perspektiv. Hon talade om vikten av att förvalta ABC-tanken och att gårdarna enbart behövde fräschas upp, menar han. Det gav dem en ny infallsvinkel, men man valde trots allt att kontakta ett annat arkitektkontor, nämligen Gehl architects från Danmark. MKB hade arbetat med dem förut och ansåg att de var duktiga på att ta fram visioner, se möjligheter och arbeta fram strategier, samt att deras tankar kring stadsrum var spännande (ibid.). I det här projektet har det alltså inte varit viktigt att förvalta den ursprungliga gestaltningen såsom en del landskapsarkitekter menade var ett viktigt perspektiv under 90-talet. (Persson, 1989, Kristensson, 1994, Lundahl & Vidén 1992)

Gehl Architects gick med i projektet som "Urban Quality Consultants" och skapade en rapport som beskriver hela bakgrunden till projektet, samt deras egna visioner för området. På deras hemsida står det skrivet att målet med projektet var att skapa en lokal identitet, att öppna upp bottenvåningarna för att göra livet i byggnaderna till en del av livet på gården samt att skapa en design som skulle spegla områdets önsknings och behov. (Gehl architects [online])

Gehl architects hade först ett förslag om att måla gårdens asfalt som en jättestor persisk matta. Det hade nog blivit häftigt, säger Magnus, men medger att de "fegade ur" något av rädsla för att färgen inte skulle hålla, samt med hänsyn till den budget de hade att hålla sig till (Ohlsson, muntl. 2011-05-04).

Och Grontmij som till slut var de som genomförde projekteringen skriver att man utifrån underlaget Gehl Architects tagit fram, skapat "bland annat förbättrade brandvägar och lekplatser, cykelförråd och gummiastalterade ytor. Den största utmaningen var att göra rätt materialval i ett område som kantats av ofantligt slitage, bränder och annan skadegörelse." (Grontmij [online])

Bland alla de önskemål som fanns från de boende kan nämnas några, t ex plats för småbarnslek inne på gården, grillplatser ut mot Amiralsgatan, ett promenadstråk genom området, fotbollsplan, basketplan, minskad parkeringsyta samt uteplatser på bottenvåningen (Ohlsson, muntl. 2011-05-04) och konstateras kan att de flesta av de boendes önskemål kunnat uppfyllas i den design som till sist togs fram. Däremot påtalar Ohlsson brister i vegetationen och säger att gården kan se rätt tom och trist ut på vintern. Ett problem har varit att hela gården är underbyggd, och att jordmånen därför knappt tillåter större träd. Först planterades här rönnsumak, eftersom de ansågs som något utöver det vanliga, men tyvärr har den inte stått emot slitaget när barnen dragit loss dess grenar, och kommer nu sannolikt bytas ut mot plataner. Den murgröna som planterats har haft svårt att ta sig, men för de vårlökar som planterats går det bättre. De grässorter som finns i planteringslådorna ger ett trist intryck på vintern, men kompletteras på sommarhalvåret med sommarblommor. Även kring planteringen av dessa ser MKB gärna de boendes delaktighet, men också här gäller att de måste ställa frågan först, och då hjälper de boende gärna till. Växtförslaget till gården kom från Grontmij (Ohlsson, muntl. 2011-05-04).

Figur 3. Ritning över kverteret Landsfiskalen 1, Herrgården, av Grontmij AB, 2007 (ur: Malmö Stadsarkiv 2011-05-09)

Gårdens utformning: offensiv design

Den design gården har fått talar sitt tydliga språk, se bilaga 3. Till formen är den uppbyggd av cirklar som kontrasterar mot de omgivande byggnadernas alltigenom räta vinklar. Färgerna som använts är starka: asfalten går i svart, rött och blått, gräset lyser grönt. Även den sparsmakade användningen av vegetation kontrasterar mot de mer lummiga omgivningarna. Här signalerar gestaltningen en brytning med de befintliga strukturerna på ett effektivt sätt. Detta förmodar jag också var önskvärt för de nya ägarna MKB att förmedla till sina hyresgäster.

Med lite god vilja kan man säga att det sparsmakade geometriska formspråket från 60-talet går igen, om än i en diametralt motsatt utformning. Den frodiga vegetation som var så viktig att etablera under miljöförbättringen blev alltför nedsliten för att bevara, men har alltså inte ersatts i någon större utsträckning.

Gårdens användning: defensiv design

I utformningen anser jag att utgångspunkten varit defensiv vad gäller de boendes användning av gården. Man har konsekvent försökt parera en ”felaktig” användning, samtidigt som man försökt parera det faktum att gården används flitigt med att välja så tåliga material som möjligt. Detta har medfört att vegetation i mångt och mycket valts bort. Istället domineras gården av hårdgjorda material.

På gården finns två upphöjda cirkelformade planteringar med gräs och träd. Träden har inte hunnit växa sig så stora än. Eventuellt påverkar den tunna jordmånen utvecklingen något. Att planteringen är upphöjd är förutsättningen för att något större arter överhuvudtaget skall kunna växa här. Resten av gårdsytan består av gummi-asfalt respektive vanlig asfalt. Under observationen förstår jag att det är ett bra val med tanke på den strida ström människor som passerar kors och tvärs över gården, och annars snabbt hade slitit på mjukare material som exempelvis en gräsmatta.

Vidare har sanden som tidigare fanns i sandlådorna ersatts av gummi-asfalt, enligt Ohlsson eftersom sandlådorna tidigare var fulla med glaskross och urin. Förut fanns här fler sittplatser, varav en del med tillhörande bord. Dessa har på de boendes egna initiativ tagits bort, eftersom folk satt här och spelade kort och stegade långt in på nätterna, och ersatts av ett fåtal bänkar utan ryggstöd. (Ohlsson, muntl. 2011-05-04) Dessa verkar dock vara populära. När jag gör min observation sitter många på dem och samtalar med vänner eller betraktar de förbipasserande, och dessutom vittnar tuggummifläckar och nötskal på den omgivande marken om att folk gärna sitter här.

I 80-talets gestaltning var de upphöjda växtbäddarna kringgärdade av en träsarg

man kunde sitta på. Dagens planteringar har en tunn sarg av corténstål som inte går att sitta på.

Magnus Ohlsson berättar att utemiljön utsätts för kraftiga påfrestningar, men att mycket av slitaget inte alls beror på skadegörelse utan på den höga belastning framför allt områdets många barn utgör på miljön. På sommaren är det extra hårt tryck, då det är fullt med folk på gården till långt in på nätterna. Han beskriver det som ett enda långt sommarparty, och att det inte är konstigt att eleverna i den närliggande skolan inte orkar gå till skolan dagen därpå, eftersom de varit ute på gården halva natten (ibid.).

När projektet beskrivs på Grontmij's hemsida står även att läsa att de har förhållit sig till att detta är ett område där bränder och skadegörelse förekommer. (Grontmij [online]) Detta är naturligtvis ett nyktert förhållningssätt men jag undrar om man inte därigenom också har förstärkt bilden av Rosengårds "annorlundahet"?

Observation 2011-04-26 Kl 9-11

När jag är här under förmiddagen är här väldigt lugnt trots att många människor befinner sig på, eller passerar över gården.

Det är främst kvinnor och barn som uppehåller sig på platsen den här förmiddagen. En strid ström av människor rör sig över gården och många verkar ha ärenden i porten där MKB har sitt kontor. Dessutom kommer många föräldrar och lämnar sina barn på dagiset.

Människorna jag ser grupperar sig efter härkomst och språktillhörighet och verkar utöver det inte blanda sig så mycket med varandra. De som jobbar på MKB har sitt kontor här och är en synlig och aktiv del på gården. Flera anställda befinner sig ofta samtidigt på gården och de samtalar med varandra och hälsar på de boende. En viktig uppgift tycks vara att hålla gården ren och prydlig.

Arbetslösheten är ju hög här, och det märks att folk inte har bråttom. Många spankulerar fram och tillbaka, sitter länge på gården, och har tid att stanna upp och prata med varandra. De nya uteplatserna verkar uppskattas och användas flitigt av de boende.

I jämförelse med de gårdar som ägs av Acta och inte har gjort om sedan 80-talet är den här gården översiktlig på ett helt annat sätt. Här har man hela tiden överblick över hela gården, medan man på den andra gården har mycket av sikten skyddad av högt uppvuxna buskage. Det ger å ena sidan en känsla av trygghet, att man inte känner sig så iakttagen, men å andra sidan skapar det även en otrygghet eftersom man inte kan se vilka andra som befinner sig på gården, eller vad de gör. En solig dag som denna är det nyutsprungna lövverket och de kvitrande fåglarna välgörande, men samma miljö en kulen höstkväll upplevs säkert annorlunda.

På den äldre gården finns bättre och fler sittmöjligheter, då alla planteringsytor omgärdas av en träsarg man kan sitta på, men den är sliten och nedgången, såsom mycket annat på den här gården.

Avslutande reflektioner

Sammanfattningsvis har vi alltså sett en stegvis process – man har byggt nytt, rivit gammalt, insett att det nya inte blev helt bra och sedan försökt förbättra det på olika sätt, genom att lägga till och dra ifrån.

Arkitekturen påverkas hela tiden av politik, ekonomi, estetiska ideal och den rådande samhällsdiskursen i stort. Under 30-talet slog funktionalismen igenom, bondesamhället lämnades till förmån för industrialismen, och politiskt hade man just återhämtat sig från ett världskrig innan det var dags för nästa. 60-talet bjöd på högkonjunktur, framtidstro och modernism. Under 80-talet gällde ombyggnad, postmodernism och begynnande globalisering. 2000-talet inleddes i Herrgårdens fall med en nystart, men frågan är vilka strömningar som i efterhand kommer utkristalliserats om den tid vi lever i nu.

Det finns flera anledningar till att miljön i miljonprogramsområdena genom tiderna ansetts som undermålig, och ständigt behöver göras om. Dels beror det på, såsom Eva Kristensson skriver, att miljön var bristfällig redan från början eftersom man i anläggningsskedet inte lade tillräckligt med resurser på den. (Kristensson, 1994) Dessutom skapades dåliga markförhållanden som försvårade livskraftig tillväxt. Vidare beror det på trångboddheten i dessa områden. Trångboddheten gör att ett mycket stort antal barn använder sig av utemiljön, mer än i andra områden, vilket naturligt medför högt slitage. (Ohlsson, muntl. 2011-05-04) En fjärde anledning är att bilden av dessa områden färgar av sig på såväl betraktare som användare. Miljonprogramsområdena har stigmatiserats och blicken utifrån kan ibland vara långt mer dömande än vid betraktandet av exempelvis ett område byggt på 50-talet. Dessutom påverkar sociala faktorer de boende till att ta ut frustration på sin närmaste omgivning. (Ristilampi, 1993, Ståhlbom, 2010)

Har några lärdomar dragits under åren? Har vi blivit bättre på att hantera utemiljön i dessa områden?

Under 60-talet var det viktigaste vid anläggningen av utemiljön att det skulle gå snabbt, och vara billigt. För byggherren och kommunen handlade det om att komma upp i det antal bostäder man förbundit sig till, och det lilla, enskilda perspektivet saknades. De dåvarande trädgårdsarkitekterna fick göra så gott de förmådde med hjälp av de medel som erbjöds. (Kohl, muntl. 2011-05-09)

Under 80-talet handlade det om att komma tillrätta med de problem som uppstått vid anläggningen och till viss del helt enkelt färdigställa miljön till en dräglig nivå. Det handlade mycket om kompletteringar och ökad växtanvändande, men här introducerades också samarbetet med de boende, samt ett individualiserat perspektiv. Man utgick nu från varje specifik situation, istället för att tänka i stora system. (Kristensson, 1994)

Under 2000-talet har de sociala frågorna fått ännu större utrymme, precis som det platsspecifika angreppssättet. I arbetet med omgestaltningen av den

gård jag studerat har jag även sett ett defensivt respektive offensivt förhållningssätt till gestaltningen. Defensivt på så sätt att man genom designen vill undvika problem som kan uppstå i användandet av platsen, och offensivt så till vida att man genom designen vill göra en tydlig markering för att bryta med det som varit innan, och därigenom påverka synen på platsen i positiv riktning, samt stimulera till en önskvärd form av användande. Den defensiva attityden har dock lett till ett minskat användande av växtlighet, då man ansett att växtligheten inte hållit för hårt slitage. Kanske har man därigenom även velat understryka en form av urbanitet.

Avslutningsvis är frågan om man under 2000-talet funnit ett angreppssätt i förhållande till dessa miljöer som är mer hållbart? Det pågår en diskurs kring bevarandet av dessa miljöer (Pfeiffer, 2008, Nilsson & Samuelsson, 2004), jämsides med en om att områdena bör rivas helt och hållet (Sabuni & Ullenhag, 2009, DN's hemsida [online]). Eftersom det rör sig om en fjärdedel av Sveriges totala bostadsbestånd finns väl utrymme för olika former av åtgärder. Klart är dock att såväl arkitekter som politiker och stadsplanerare under de kommande decennierna kommer behöva fortsätta brottas med dessa fysiskt manifesterade drömmar om det moderna samhällets slutliga fullbordan, som miljonprogramsområdena ändå är.

KÄLLFÖRTECKNING

Otryckta källor

Muntliga källor

Ohlsson, Magnus, förvaltare, MKB Fastighets AB, intervju på Herrgården samt på utställningen Röda tråden, 2011-05-04
Kohl, Walter, trädgårdsarkitekt, telefonintervju, 2011-05-09
Trulsson, Lennart, trädgårdsarkitekt, telefonintervju, 2011-05-09

Opublicerat

Rosengårdsrapporten av Gehl Architects, 2006

Arkiv

Malmö Stadsarkiv

Arkitektkontoret för Rosengård SÖ Malmö SÖ, Trädgårdsarkitekt Fst Walter Kohl, ABC-husen (1967), *Markplaneringsplan Rosengård SÖ BGB, Landsfiskalen*, Skala 1:400, Ritn. Nr 1

Konsulterande trädgårds- och landskapsarkitekt Lennart Trulsson(1984), *Situationsplan över Kv Landsfiskalen, Tomt nr 1*, Skala 1:200, Ritn. Nr T1, Malmö

Grontmij AB (2007), *Markplaneringsplan, Västra gården, Landsfiskalen 1*, Skala 1:200, Ritn. Nr M16.1-001, Malmö

Utställning

Rönnen MKB, *Röda tråden*, 4 maj 2011.

Elektroniska källor

Malmö stads hemsida (2011), [online] <http://www.malmo.se/download/18.6e0fe7e512c888cbc52800024626/Områdesprogram+Herrgården+100823.pdf> [2011-05-17]

<http://www.malmo.se/download/18.3ce4ae6a11e2a8ab190800025922/Herrgården+handlingsplan+2007.pdf> [2011-05-19]

Gehls hemsida (2011), [online] <http://www.gehlarchitects.com/#/159259/> [2011-05-17]

Grontmij's hemsida (2011), [online] <http://www.grontmij.se/projekt/Pages/GrontmijHarMedverkatVidLyckadUpprustningRosengard.aspx> [2011-05-17]

DN's hemsida (2011), [online] <http://www.dn.se/debatt/riv-i-miljonprogrammen-for-integrationens-skull> [2011-05-19]
<http://www.dn.se/nyheter/sverige/styrelseledamot-medger-mkb-brott?rm=print> [2011-05-19]

NE Nationalencyklopedin (2011), [online] sökord: "Lort-Sverige" <http://www.ne.se/lort-sverige> [2011-05-19]

Tryckta källor

Bengtsson, Rune & Bucht, Eivor (1973), *Inte bara berberis*, Stockholm: Svensk byggtjänst

Kristensson, Eva (1994), *Fem förbättrade gårdar*, En studie av 1980-talets miljöförbättringsprojekt, Stockholm: Byggforskningsrådet

Listerborn, Carina (2009), *Kvinnors erfarenheter måste bli mer synliga*. Praktik & Teori, 01:2009, sid. 46-52.

Lundahl, Gunilla & Vidén, Sonja (red.) (1992), *Miljonprogrammets bostäder, Bevara-förnya-förbättra*, Stockholm: Byggforskningsrådet

Persson, Bengt (1989), *Bättre mellan husen: nio exempel på förbättring av bostadens trädgård*, Stockholm: Statens råd för byggnadsforskning.

Pfeiffer, Sunna (2008), *Hållbar stadsutveckling genom förnyelse - med utgångspunkt i miljonprogrammets Gårdsten*, SLU ALnarp: Fakulteten för landskapsplanering, trädgårds- och jordbruksvetenskap.

Ristilammi, Per-Markku (1994), *Rosengård och den svarta poesin -En studie av modern annorlundabet*, Stockholm: Brutus Östlings Bokförlag.

Ristilammi, Per-Markku (2009), *Vi bytte en stigmatisering mot en annan*, Praktik & Teori, 01:2009, sid. 27-30

Nilsson & Samuelsson (red.) (2004), *Förändra varsamt: vägledning vid ombyggnader av rekordårens bebyggelse*, Riksantikvarieämbetet.

Sunding, Anna (2009), *Att förhålla sig till den nära historien -och planera för den avlägsna framtiden*, SLU Alnarp: Fakulteten för landskapsplanering, trädgårds- och jordbruksvetenskap.

Svedberg, Olle (1988), *Planerarnas århundrade*, Stockholm: Arkitektur förlag AB.

Söderqvist, Lisbeth (1999), *Rekordår och miljonprogram -Flerfamiljshus i stor skala*, Stockholm: Lisbeth Söderqvist.

Tykesson, Tyke (2002), *Bostadsmiljöer i Malmö del 3: 1965 – 1975*, Malmö: Malmö kulturmiljönämnd.